

Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet nemzetközi kutatásában

Neveléstörténet és nőnevelés-történet

*Kéri Katalin**

A tanulmány – mely a szerző tágabb, a lánynevelés és a női művelődés XVIII–XIX. századi történetét feltáró kutatásaihoz illeszkedik – historiográfiai összefoglalást nyújt arról, hogy a nőnevelés történetének kutatásában melyek a legfontosabb irányzatok. Kritikai áttekintést ad arról, hogy milyen fontos szakirodalmak és forráskiadványok születtek az elmúlt 100-120 évben a nyugati világban, jelezve az egyes országokban, eltérő történelmi korszakokban megfigyelhető sajátosságokat a témaválasztást és a forrás-kiválasztást illetően. A nőtörténet és a nőnevelés-történet kutatása, illetve (tágabban) a történelem gender szemléletű feltárása napjainkban mind a történettudomány, mind pedig a neveléstörténet egyik leginkább virágzó területe, jól kidolgozott elméleti és módszertani alapozással, amely napról napra dinamikusan fejlődik, és – inter- és multidiszciplináris közelítésekre támaszkodva – mind jobban átformálja, árnyalja az előző korokról való ismereteinket. Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nőtörténet és nőnevelés tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi-neveléstörténeti kutatások szerves része, azok kiteljesítője. Mindez karöltve jár azzal a folyamattal, ahogyan a bölcséleti tudományok legkülönbözőbb területein – például az irodalomtudományban, a pszichológiában, a szociológiában, az etnográfiában, a művészettörténetben, a színháztudományban, a filozófiában stb. – is megjelenik a női látásmód. A tanulmány ennek hazai kiteljesítéséhez szeretne adalékokat nyújtani.

Kulcsszavak: nőnevelés története; historiográfia; gender kutatások

A nő- és a neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. A tématerület historiográfiája egyrészt azt mutatja, hogy a nőnevelés-történet az „általános” neveléstörténet egyik ága volt az elmúlt évtizedekben, másrészt pedig a leányiskolák és a lányok neveléséről szóló eszmék kutatásának felfutását láthatjuk. (Ez utóbbiak alatt világszerte leginkább a középosztálybeli lányok nevelését értik a kutatók, hiszen a közép- és felsőszintű intézményesült képzésben túlnyomórészt ők vettek részt.) *Hunt* negyedszázaddal ezelőtt tett megállapítása szerint a nőnevelés kérdése a neveléstörténetben szinte minden esetben vagy alárendelten, vagy elkülönítetten kezelt téma (*Hunt*, 1987). A nőnevelés-történet kutatásában az utóbbi években viszont új dimenziókat nyitott és korszerű megközelítési módokat tett lehetővé a gender szempontú vizsgálódás. Értelmezési keretként használva világossá vált, hogy az utóbbi másfél évszázad során a nyugati világban mindenütt – így természetesen Magyarországon is – a lányok iskolai képzése során jelentős konfliktusok keletkeztek a munkára nevelésük és az otthoni (hagyományosan női) feladataikra való felkészítésük között. Az elmúlt időszak kutatásai arra is rámutattak, hogy milyen szoros a nő- és a társadalomtörténet kapcsolata, hogy a leánynevelés részletei és összefüggései nem elemezhetők és érthetők meg széles társadalom- és nőtörténeti háttér nélkül. A kutatások fontos hozadéka, hogy világosan láttatják: nem beszélhetünk egyetlen társadalom esetében sem átfogó módon a „lánynevelésről” vagy „a nők művelődési szokásairól”, hiszen a nevelési célokat, tartalmakat, lehetőségeket illetően éppúgy jelentős társa-

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár, keri.katalin@pte.hu

dalmi, felekezeti, nemzetiségi különbségek léteztek, mint a kutatások főszereplőiként aposztrofálható lányok iskolai, családi nevelési tapasztalatait illetően.

Az elmúlt több mint száz évben világszerte sok adatot tártak fel és elemeztek a nőnevelés-történet kutatói. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről. A témát felölelő, hatalmas mennyiségű szakirodalomnak az áttekintése ma már elképzelhetetlen a bibliográfiai adatokat gyűjtő és csoportosító, nyomtatott és elektronikus adatbázisok¹ nélkül.

Külföldi kutatások és forráskiadások

A kezdetek

A nőnevelés történetének első összefoglalásait fedezhetjük fel több régi szerzőnél, akik a lánynevelésről készített saját könyveikhez csatoltak olyan áttekintést, kiegészítéseket vagy irodalomjegyzéket, amely bőven tartalmazta a korábban e témáról íródott munkák adatait. Köztük említhetjük például *Juan Luis Vives* (1996): *De Institutione feminae christianae* (A keresztény nő neveléséről)² című, 1538-ban megjelent művét, vagy *Josefa Amar y Borbón* (1994) 1790-es *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres* (Értekezés a nők testi és erkölcsi neveléséről) című írását.³ Ezek természetesen még nem a neveléstörténeti kutatásokkal szemben napjainkban támasztott elvárások szerint készültek, mégis fontos kiindulópontot jelenthetnek az újkor előtt keletkezett lánynevelésről, a nők művelődéshez való jogáról szóló művek megismerése során. *Josefa Amar y Borbón* egy másik, 1786-ban írt művében is kiemelte, hogy a nőkről és nevelésükről korábban szinte mindig férfiak írtak, pedig voltak tudós nők is már az ókortól fogva a világ különböző országaiban. Sok más szerző mellett felsorolta például azokat a spanyol nőket, akik öelötte a lányneveléssel foglalkoztak: *Luisa Sigea*, *Francisca Nebrija*, *Beatriz Galindo*, *Isabel de Joya*, *Juliana Morrell* és *Oliva de Sabuco* nevét említette.

Az elmúlt időszakban több olyan, újabb évtizedekben keletkezett forrásgyűjtemény is napvilágot látott, amely a nőnevelés-történet tárgykörében született régi forrásművekből közöl részleteket, szemelvényeket, mint például *Nelson Kersley* (1985): *Classics in the Education of Girls and Women* (Klasszikusok a nőnevelés történetében) című kötete, amelyben *Platóntól Heloise Edwina Hersey-ig* terjedően 34 régi szerző írásainak gondolatai szerepelnek. Hasonló, de csak az angol nőnevelés-történet három évszázadának forrásait felölelő a *Deirdre Raftery* (1997) által szerkesztett *Women and Learning in English Writing, 1600–1900* (Nők és műveltség az angliai írásművekben, 1600–1900) című könyv.

Átfogó művek

A nőnevelés története esetében ugyanazt tapasztalhatjuk, amit általában, a nőtörténetírás kapcsán is kiemelhetünk: léteznek olyan, az egyes országok neveléstörténetén átívelő, több országot, nyelvi vagy vallási kultúrát, esetleg több világrészt is összekötő művek, amelyek átfogó jelleggel, a nőnevelés történetének szélesebb alapjait és kapcsolatait is feltárva íródtak. Ezek közé tartozik például a legújabb időszakból egy olyan munka,⁴ melynek csupán egyes számai vezetnek a múltba, ám fejezetei ékes bizonyítékkal szolgálnak az országokra és földré-

1. Például: *Catalogue of Books in the Pedagogical Section of the University Library*. Berkeley, University of California, 1895. 43.

2. A mű magyar fordítása az alábbi kötetben található: *Vives János Lajos válogatott pedagógiai művei*. Ford.: Péter János. Kézdivásárhely, 1935.

3. A mű eredeti, 1790-ben megjelent változatában a „nők” szó *mujeres* írásmóddal szerepelt.

szekre jellemző gondolkodásmód sajátosságait, egyszersmind a nők tanításáról, művelődési lehetőségeik kiterjesztéséről szóló hasonló látásmódot illetően. Európa lánynevelés-történetének három évszázadát mutatja be átfogó, *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800* (Lánynevelés a kora újkori Európában: 1500 és 1800 közti történet) című könyvében *Barbara Whitehead* (1999). Szintén a kontinens újkori lányneveléséről szól a *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle* (Fiatal nemeslányok nevelése a XVII–XVIII. század Európájában)⁵ című kötet. Az amerikai *Davis* és *Scott* szerzőpáros több művel is bizonyította a nőtörténeti és oktatási kérdések iránti elkötelezettségét, többek között a *Women's History as Women's Education* című, egy 1985-ös szimpózium előadásából összeállított könyvével. Európában az előző fejezetben már említett, több korszakot és széles földrajzi térségeket átívelő, több kötetes nőtörténeti munkáknak szinte mindig kiemelt fejezetei a lánynevelésről és női művelődésről szóló részek. Ezek mellett a nőtörténeti kötetek szerkesztői, szerzői gyakran önálló, csak a lánynevelésről szóló könyvet is kiadtak. A lánynevelés-történet kutatásában is gyakori az összehasonlító neveléstudományi vizsgálódások időben való kiterjesztése, mint például a *Heikkinen* (1996) által az európai női szakképzésről szerkesztett kötetben, vagy *Katharina Rowold* (2010) három ország (Nagy-Britannia, Németország és Spanyolország) felsőoktatás-történetét a női hallgatók szempontjából vizsgáló műve.

Kutatások egyes országokban

Nagy-Britannia

Nagy-Britanniában – más európai országokhoz hasonlóan – a lánynevelés történetének kutatása már a XIX. században elkezdődött. *Alice Zimmern* például 1898-ban írta *Renaissance of Girls' Education in England* (A lánynevelés reneszánsza Angliában) című könyvét. Ennek a műnek az első fejezete az 1848 előtti angol lánynevelés eszményeinek és iskolarendszerének fejlődését mutatja be bő forrásanyagra támaszkodva, a további fejezetek pedig a cambridge-i kutatónő művének megírása előtti 50 év brit lánynevelés-történetét, kitérve a különböző iskolatípusok ugrásszerű fejlődésére. A kötetnek nagy értéke, hogy benne sok, ma már ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető, a mikrotörténetek, illetve az angol politikai döntések világába is elvezető forrás-idézet szerepel. Az angol lánynevelés történetéről íródott olyan átfogó jellegű könyv is, mint amilyen *June Purvis* (1991): *A History of Women's Education in England* (A nőnevelés története Angliában) című műve. Számos olyan könyv és tanulmány is megjelent az elmúlt évtizedekben, amelyek csak egy-egy hosszabb-rövidebb időszak történéseit mutatják be, például az intézményesült angol lánynevelés szempontjából kiemelkedően fontos viktoriánus vagy az edwardiánus korszak feldolgozását tűzték célul.⁶ A XIX. század közepének és második felének lányneveléséről szól például a *Nineteenth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences* (Tizenkilencedik századi brit nőnevelés, 1840–1900: viták és tapasztalatok) című könyv.⁷ A skóciai munkáscsaládok leányainak neveléséről íródott *Jane McDermid* (2005) monográfiája, a *The Schooling of Working Class Girls in Vic-*

4. Conway, éill K. and Bourque, S. C. (eds.): *The Politics of Women's Education. Perspectives from Asia, Africa, and Latin America*. Michigan, University of Michigan Press, 1993.

5. Grell, C. et Fortanier, A. R. de (ed.): *L'éducation des jeunes filles nobles en Europe XVIIe–XVIIIe siècle*. Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004.

6. Például: Burstyn, J. N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*. London, Croom Helm, 1980.; Dyhouse, C.: *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England*. London – Boston (Mass.), Routledge & Kegan and Paul, Broadway House, 1981.; Martin, J.: *Women and the Politics of Schooling in Victorian and Edwardian England*. Leicester, Leicester University Press, 1999.

7. Hamilton, S. and Schroeder, Janice (eds.): *Nineteenth-Century British Women's Education, 1840–1900: Arguments and Experiences (History of Feminism)*. London, Routledge, 2007.

torian Scotland: Gender, Education and Identity (A munkásosztály lányainak nevelése a viktoriánus kori Skóciában: társadalmi nem, nevelés és identitás). Részben ezt az időszakot érintette, de a XX. század elejéig nyúlóan tekinti át az angol lánynevelés történiáját egy *Felicity Hunt* által szerkesztett kötet.⁸ Népszerű és fontos kutatási téma Angliában is a nők felsőoktatásba kerülésének története.⁹ A lánynevelés története sok esetben átfogó neveléstörténeti munkák részeként is megjelenik, általában mint külön fejezet.¹⁰ A nőnevelés történetének szintetizáló igényű, több szempontú vizsgálata az elmúlt évtizedek angliai neveléstörténeti konferenciáin is jelen volt. 1984-ben például a History of Education Society rendezett *The Education of Girls and Women* címmel konferenciát.¹¹

Franciaország

A franciaországi nőnevelés történetéről számtalan mű született. Hasonlóan, mint maga a nőtörténet-írás, ez a téma is kiemelt érdeklődésre tartott számot mindig is az országban, és több esetben láthatjuk azt, hogy külföldi szerzők készítettek történeti elemzést a francia lánynevelés múltjának valamely időszakáról. Az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat 2007-ben tematikus számot szentelt a lánynevelés történetének. Ennek historiográfiai tárgyú bevezető tanulmányában *Rebecca Rogers* (1988) azt írta, hogy 1985-ben *Françoise Mayeur* egy hasonló összegzést készítve úgy találta, hogy korábban Franciaországban – a nőtörténeti és neveléstörténeti kutatások örvendetes fejlődése ellenére – sem volt eléggé kutatott terület a lánynevelés története. Az országban a XIX. század végi köztársasági reformoknak köszönhetően történt jelentős fejlődés a nőnevelés vonatkozásában, és ezzel párhuzamosan bontakozott ki maga a nőnevelés-történeti kutatómunka. Ezt értékes, máig fontos kiindulópontot jelentő publikációk sora jelezte, hasonlóan a nyugati világ más államaihoz. *Octave Gréard* például, akit *Jules Ferry* 1879-ben nevezett ki a Párizsi Akadémia rektor-helyettesévé, egy olyan négykötetes, *Éducation et instruction* (Nevelés és képzés) címmel 1887-ben megjelent művet állított össze, amelynek jelentős része volt a francia nőnevelés történetének, illetve a leánylíceumok 1880-as megnyitásának taglalása is. Mindezt egy, a párizsi akadémiai tanácshoz beadott memorandumban¹² tárgyalta, utalva arra, hogy a középkori neves gondolkodó, *Christine de Pizan* óta milyen sok jeles mű született a nőneveléssel kapcsolatosan.¹³

*Gréard*kortársa, *Paul Rousset* 1883-ban kétkötetes művet szentelt hazája lánynevelés-története bemutatásának. Munkája, melyben mindvégig a nevelésügy társadalmi meghatározottságát is hangsúlyozza, máig megkerülhetetlen alpmunkának számít a kutatók körében. A szerző különös figyelmet fordított a nőnevelés eszmétörténetének taglalására, ahogyan ezt egy másik könyve is tanúsítja.¹⁴ Kicsivel később, szintén a nevelési eszmék történetének szentelt művében *Gabriel Compayré* (1911) is kitért a lányok nevelésével kapcsolatos gondolkodás fejlődésére, *Rousset*-tól eltérően elhallgatva azonban a katolikus törekvések alakulását, ami azal magyarázható, hogy a republikánusok számára a haladás egyet jelentett az állami beavatkozás erősödésé-

8. Hunt, F. (ed.): *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850–1950...* i. m.

9. Brittain, V.: *The Women at Oxford: A Fragment of History*. New York, Macmillan, 1960.; Davies, Emily: *The Higher Education of Women 1866*. London, Hambledon Press, 1988.

10. Barnard, H. C.: *A Short History of English Education from 1760 to 1944*. London, University London Press, 1947. 182–195.

11. A konferenciával megegyező című kötetet *June Purvis* szerkesztette, és 1984-ben jelent meg Londonban.

12. Gréard, O.: *L'enseignement secondaire des filles. Mémoire présenté au conseil académique de Paris dans la séance du 27 juin 1882*. Paris, Delalain, 1882.

13. A Memorandum részleteinek elemzését L.: Rogers, R.: *L'éducation des filles. Un siècle et demi d'historiographie*. In: *L'Éducation des Filles. XVIIIe-XXIe siècles...* i. m. 39–40.

14. Rousset, P.: *La pédagogie féminine, extraite des principaux écrivains qui ont traité de l'éducation des femmes depuis le XVIe siècle*. Paris, Ch. Delagrave, 1881.

vel. Ugyanebben a szellemben született *Hippolyte* (1919): Durand Filles (Lányok) című szócikke is a *Ferdinand Buisson* (1919) által szerkesztett pedagógiai lexikonban.

Rebecca Rogers tanulmányában¹⁵ külön alfejezetben mutatja be azt, hogy hogyan interpretálták a francia nőnevelés történetét az ottani női szerzők. A korai neveléstörténeti munkák között említi *Joséphine Amory de Langerack* (1849) XIX. század közepén született művét, valamint *Clarisse Coignet* (1866) életrajzi összegzését a saint-simonista *Élisa Lemonnier*-ről, aki Franciaországban először szervezett lányok számára szakképző tanfolyamokat. Az országban először érettségi vizsgát tett hölgy, *Julie-Victoire Daubié* (1992) is írt a leánynevelés történetéről erősen egyházellenes, a női szegénység témáját taglaló művében.¹⁶ Nem csupán a francia lánynevelés-történet, hanem a külföldi összehasonlítás is alapját képezte *Madame Lamotte: De l'enseignement secondaire des filles* (A lányok középiskolai képzése) című, 1881-ben megjelent művének.¹⁷

A két világháború közötti időszakból *Rebecca Rogers* több francia nőnevelés-történeti művet is kiemelt, a fentebb idézettekhez hasonlóan röviden elemezve és idézetekkel tarkítva azok bemutatását.¹⁸ Ebben a korszakban – hasonlóan például Magyarországhoz – francia földön is több olyan doktori értekezés született, amelyek témája kapcsolódott a nőnevelés történetéhez.¹⁹ Külön jelentős csoportot alkotnak a lánynevelés-történeti feldolgozások között az egyes intézmények működésének históriájáról írott megemlékezések, az életrajzi összefoglalások és a tématerülethez kapcsolódó monográfiák.²⁰ Miként a historiográfiai tanulmány szerzője megállapította az általa feltárt és elemzett művek alapján, az 1970-es évekig a franciaországi lánynevelés történetéről főként eszmetörténeti művek születtek.²¹ *Antoine Prost* 1968-ban megjelent *L'enseignement en France 1800-1967* (Oktatásügy Franciaországban 1800-1967) című könyve és maga a társadalomtörténet-írás előrelendülése azonban új vizsgálódási kereteket adott. Ezt követően kiemelkedő volt *Françoise Mayeur* (1979) kutatói munkássága.²²

Franciaországban is fontos fejlemény volt a nőneveléstörténet-írás szempontjából a monografikus igényű nőtörténeti munkák, illetve nőtörténeti folyóiratok mind nagyobb számban való megjelenése az 1970-es, 80-as évek fordulójától. A *Pénélope* című folyóirat például 1979-ben egy tematikus számát a lánynevelés történetének szentelte. A nőtörténettel foglalkozók, írásaikban ebben az időszakban gyakran politika-, illetve szociológiatörténeti megközelítést alkalmaztak a nőnevelés-történeti vizsgálódásaiknál.²³ Ebben az időszakban több külföldi országban is megindultak a franciaországi nőtörténettel kapcsolatos kutatások, különös tekintettel a XVIII-XIX. századi történésekre.²⁴ A Nagy Francia Forradalom 200. évfordulója új témákat hozott a nőtörténeti kutatások-

15. Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 41.

16. A mű újabb kiadása: Paris, Côté-femmes, 1992

17. A munka a *Revue Pédagogique* című folyóirat különnyomataként jelent meg.

18. Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 44–45.

19. Például Charrier, E.: *L'évolution intellectuelle féminine*. Paris, Éd. Albert Mecheinck, 1931. (jogászdoktori értekezés); Thibert, M.: *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*. Paris, Giard, 1926. (bölcsezdoktori értekezés); Tsourikoff, Z.: *L'enseignement des filles en Afrique du Nord*. Paris, Éd. A. Pedone, 1935. (jogászdoktori értekezés); Coirault, G.: *Les cinquante premières années de l'enseignement secondaire féminin 1880–1930*. Poitiers, Université de Poitiers, 1940. stb.

20. Lásd minderről: Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 45–47.

21. Uo. 47.

22. Például: Mayeur, F.: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle*. Paris, Hachette, 1979. Serie Le temps & les hommes.

23. Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 51.

24. Például az alábbi műveket: *Le Paradis des femmes. Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France*. Princeton, Princeton University Press, 1976.; Offen, K.: *The Second Sex and the Baccalauréat in Republican France*. *French Historical Studies*, 1983. 3. 252–288.; Clark, L.: *Schooling the Daughters of Marianne*. Albany, State University of New York Press, 1984.; Rogers, R.: *From the salon to the schoolroom. Educating bourgeois girls in nineteenth-century France*. University Park, Pennsylvania State University, 2005. stb.

ba, beleértve a lánynevelést is.²⁵ A világszerte ismert, monumentális nőtörténeti munkák²⁶ nőnevelés-történeti fejezetei pedig máig mintát adnak világszerte a kutatók számára a társadalomtörténeti keretek között értelmezett neveléstörténet művelése kérdésében.

Rogers tanulmányában külön említi még a keresztény lánynevelés történetével foglalkozó munkákat,²⁷ és az 1990-es évektől Franciaországban is mind jobban kibontakozó – gyakran nemzetközi összehasonlítással elvégzett – gender-kutatásokat.²⁸ Újabban pedig, csakúgy, mint más országokban, a mikrotörténet és a magánszféra feltárása iránti igény a francia lánynevelés vonatkozásában is fontos kutatási objektummá tette az olyan történeti forrásokat, mint a naplók, a memoárok vagy a magánlevelezések. Az 1990-es évektől az interdiszciplináris jellegű neveléstörténeti kutatások is sokasodtak, köszönhetően például a *Clio. Histoire, femmes et société*²⁹ című franciaországi folyóiratnak.

Fontos kiemelni még a nem csupán korszakokon és tudományterületeken, hanem országokon, kontinenseken is átívelő, nagy összegzéseket, mint például a *Jean Houssaye* (2008) által szerkesztett, kétkötetes munkát, amely híres női pedagógiai gondolkodókat, iskolateremtőket vonultat fel a világ különböző országaiból, életrajzuk, munkásságuk bemutatása mellett feldolgozandó részleteket közölve műveikből is. Több olyan kötet és tanulmány is született az elmúlt évtizedekben, amelyek Franciaországon kívül jelentek meg az ország lánynevelés-történetéről.³⁰ Napjainkban pedig Rogers szerint francia földön is annak jött el az ideje, hogy a nőnevelés-történet számos eddigi eredményét felhasználva, azokat tovább gyarapítva a két nem neveléstörténetének együttes megalkotása következzen, ahogyan ezt már több, a közelmúltban született műből³¹ is láthatjuk. Hasonlóan más országokhoz, az utóbbi évtizedekben Franciaországban is több, egy-egy régióhoz vagy településhez, illetve konkrét iskolához kapcsolódó történeti bemutatás született a lánynevelés tárgykörén belül, és több olyan franciaországi múzeumot és kutatóközpontot említhetünk, amelyek (részben

25. Például az alábbi műveket: Harten, E. et Harten, H.-C.: *Femme, culture et Révolution*. Paris, Éditions des femmes, 1989.; Julia, D. (dir.): *Atlas de la Révolution française, vol. 2. L'enseignement 1760–1815*. (sous la dir. de Bonin, Serge et Langlois, Claude) Paris, Éditions de l'EHESS, 1987. stb.

26. Fraise, G. et Perrot, M. (dir.): *Histoire des femmes*. Paris, Plon, 1991.; Duby, G. et Perrot, M. (dir.): *L'histoire des femmes en Occident*. I–V. i. m.

27. Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 56–62.

28. Uo. 62–73. o. Például: Margadant, Jo Burr: *Madame le Professeur. Women Educators in the Third Republic*. Princeton, Princeton University Press, 1990.; Gemie, S.: *Women and Schooling in France, 1815–1914. Gender, Authority and Identity in the Female Schooling Sector*. Keele, Keele University Press, 1995.; Hecquet, M. (dir.): *L'Éducation des filles au temps de George Sand*. Arras, Artois Presses Université, 1998.; Bellaigue, C. de: *Educating Women. Schooling and identity in England and France, 1800–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2007. stb.

29. 1996-os, fiatal lányok történetének szentelt, *Gabrielle Houbre* által szerkesztett tematikus száma tartalomjegyzékét l.: Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 70.

30. Például: Gemie, S.: *Women and schooling in France, 1815–1914: gender, authority and identity in the female schooling sector*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1995.; Quartararo, A. T.: *Women teachers and popular education in nineteenth-century France: social values and corporate identity at the normal school institution*. Cranbury, London, Mississauga, Associated University Press, 1995.; Popiel, J.: *Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France*. Durham, University of New Hampshire Press – University Press of New England, 2008.; Dixon-Fyle, J. E.: *Female writers struggle for rights and education for women in France (1848–1871)*. New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006. (Megjegyzés: ez a könyv 2006-ban elnyerte az „Év publikációja” díjat.)

31. Például: Thiercé, A.: *Histoire de l'adolescence (1850–1914)*. Paris, Éd. Belin, 1999.; Moulinier, P.: *La naissance de l'étudiant moderne (XIXe siècle)*. Paris, Éd. Belin, 2002. stb. Lásd még: Rogers, R.: *L'éducation des filles...* i. m. 74–75.

virtuális) tematikus kiállításokkal,³² bibliográfiákkal,³³ konferenciákkal járulnak hozzá a lánynevelés-történet alaposabb megismeréséhez.

Németország, Ausztria és Svájc

Németország (mely politikai egységként természetesen csak 1871-től létezik) nőnevelésének története számos szakmunkában követhető nyomon, a témáról több összefoglaló munka íródott.³⁴ Az új szemléletű, interdiszciplináris németországi kutatásokra jó példa a *Prinz von Hohenzollern* és *Liedtke* által szerkesztett 1990-es kötet, a *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile* (A lányok iskolába vezető hosszú útja. A lánynevelés története, mint az antropológiai előítéletek történetének példája)³⁵ című mű, amely az ókortól napjainkig ad változatos áttekintést a lánynevelés történetéről. *Elke Kleinau* és munkatársai (1996) nevéhez is több jelentős – hazánkban is jól ismert – leánynevelés-történeti könyv kapcsolódik. A lánynevelés-történet korabeli forrásokban megfogalmazott nőideál-képre alapozott megközelítése is jelen van a kutatásokban,³⁶ hasonlóan például Angliához. A nő természetéről, a női tulajdonságokról és a lánynevelésről folyó ellentmondásos vitákat több kutató követi nyomon Németországban is, többek között *Elke Heinzelmann* (2007), aki eredményeit önálló kötetben publikálta. Az újabb időszak átfogó művei közül kitűnik például *Albisettinek* (1998) a XIX. századi német leány-középiskoláztatásról és a korabeli felsőoktatási rendszerben tanuló nőkről szóló műve.

Ebben az országban is gazdag eredményeket hoztak a helyi vagy regionális szintet érintő, a lányok és nők nevelésével, képzésével kapcsolatos kutatások, például Lübeck³⁷ vagy Frankfurt³⁸ vagy Göttingen³⁹ neveléstörténetével összefüggésben. Sok adatot tártak fel az egyes korszakok vagy leányiskola-típusok történetét érintő vizsgálódások is, köztük például *Brokman-Nooren* (1992) XVIII. századi lányneveléssel foglalkozó munkája,⁴⁰ vagy *Erika Küpper* (1987): *Die höheren Mädchenschulen* (Felsőbb lányiskolák) című tanulmánya, illetve *Sabine Doff* (2004) tanulmánya. A gazdag kutatási tematikában olyan, hazánkban például kevésbé kutatott témákkal is

32. Például: *L'Éducation des jeunes filles, il y a cent ans: exposition inaugurale de la Maison des Quatre Fils Aymon*. Rouen, Musée national de l'éducation, 1983. (A kiállítás katalógusa is megjelent, ugyanazzal a címmel: I.N.R.P. Paris – Rouen, Musée national de l'éducation, 1983.)

33. A franciaországi nevelés (benne a lánynevelés) történetéről L. például az alábbi, INRP által szerkesztett bibliográfiát: *Bibliographie d'histoire de l'éducation française*. <http://www.inrp.fr/she/bhef/> Utolsó letöltés: 2009. 10. 25.;

az *Histoire de l'Éducation* című folyóirat bibliográfiáját: Havelange, I.: *Vingt ans de bibliographie d'histoire de l'éducation française (1979–1998)*. <http://histoire-education.revues.org/index275.html> Utolsó letöltés: 2009. 10. 25.; Továbbá: *Bibliographie d'histoire de l'éducation française*. http://www.inrp.fr/she/bhef_plugins/infos_gales.php Utolsó letöltés: 2009. 10. 25. stb.

34. Például: Gieseke, W. (Hrsg.): *Handbuch zur Frauenbildung*. Opladen, Leske + Budrich, 2001.

35. Hohenzollern, J. G. P. von und Liedtke, M. (Hrsg.): *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel der Geschichte anthropologischer Vorurteile*. Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

36. Schönborn, M.: *Tugend und Autonomie: die literarische Modellierung der Tochterfigur im Traverspiel des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2004.

37. Zander, S.: *Zum Nähen wenig Lust, sonst ein gutes Kind... Mädchenerziehung und Frauenbildung in Lübeck*. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Lübeck, Archiv der Hansestadt, 1996.

38. Rudolph, M.: *Die Frauenbildung in Frankfurt am Main. Geschichte der privaten, der kirchlich-konfessionellen, der jüdischen und der städtischen Mädchenschulen*. In: *Quellen und Urkunden der Geschichte der Frankfurter Mädchenschulen*. II. Teil, Dir.: Otto Schlander. Frankfurt am Main, Bern, Cirencester, Peter Lang, 1978.

39. Spieker, I.: *Bürgerliche Mädchen im 19. Jahrhundert. Erziehung und Bildung in Göttingen 1806–1866*. Göttingen, Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 4., 1990.

40. A szerző lányneveléssel kapcsolatos írásművei digitális formában elérhetők az alábbi oldalon: http://oops.uni-oldenburg.de/frontdoor.php?source_opus=691 Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

találkozhatunk, mint a nevelőnők története.⁴¹ Több alapos tanulmány készült az elmúlt időszakban a németországi zsidó leányok nevelésének történetéről.⁴²

A német lánynevelés-történet esetében gyakran megfigyelhető az a jellegzetesség, hogy a nőnevelés-történeti kutatások részét (vagy előzményét) képezik a családtörténeti⁴³ vagy a nőnevelés elméletéről⁴⁴ folyó vizsgálódásoknak, illetve azokhoz kapcsolódnak. (A legújabb német nőnevelés-történeti munkák annotált bibliográfiai leírásához az Ariadne virtuális rendszerében férhetünk hozzá.)⁴⁵

Ausztriában is számos, a nőnevelés történetével kapcsolatos kutatás folyt az elmúlt évtizedekben. (Az ezek alapját jelentő nyomtatott források világába részletes betekintést nyújt többek között az Österreichische Nationalbibliothek digitális dokumentumtára.)⁴⁶ Olyan átfogó igénytel készült monográfiák és tanulmánykötetek jelzik a tematikai jellegzetességeket és az eredményeket, mint például *Margret Friedrich* (1999) „hosszú XIX. századi” osztrák leányiskoláztatásról írott műve, vagy az általa szerkesztett (1997) *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich* (A lányoktatás és nőnevelés története Ausztriában) című kötet. Sajtó kutatásokon alapul az osztrák *Johanna Hopfner* 1990-ben megjelent könyve, a *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedagogischen Schriften der Zeit* (Lánynevelés és nőképzés az 1800-as években a kor népszerűsítő pedagógiai írásai tükrében).⁴⁷ A lányoknak szóló egykori gazdag sajtókínálat *Das Kränzchen* című illusztrált lapjának 1888 és 1934 közötti számaiból merítette kutatásai anyagát *Irmgard Voss* (1997). Az osztrák nőorvos-képzés korai történetéhez nyújt érdekes adatokat a *Felicitas Seebacher* 2006-os konferenciaelőadása nyomán készült tanulmány.

Svájcban szintén jelentős múltra tekinthet vissza a lánynevelés kutatása. 1944-ben jelent meg például *Marquerite Wazniewski* e tárgykörben készült doktori értekezése. *Blosser* és *Gerster* 1985-ben kiadott, a legfelsőbb körök lánynevelés-történetéről írott könyve az egyik svájci alapműnek tekinthető. Számos további könyv és tanulmány is készült a XVIII-XX. századi svájci lánynevelésről,⁴⁸ ezek egy része egyes településekhez vagy lányiskolákhoz kapcsolódó forrásokat dolgoz fel, és különösen népszerű az Európában a nők előtt elsőként megnyílt svájci egyetemek XIX. századi történetének kutatása. Napjainkban már digitalizált formában is hozzáférhető több tanulmány, így például *Head-König* (2009): *Historisches Lexikon der Schweiz* (Svájc Történeti Lexikona) című, francia és olasz nyelven is olvasható műben megjelent, a svájci lánynevelésről írott részletes szócikke. En-

41. Hardach-Pinke, I.: *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs*. Frankfurt am Main – New York, 1993.

42. Eliav, M.: Die Mädchenerziehung im Zeitalter der Aufklärung und Emanzipation. In: Carlebach, J. (Hrsg.): *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland*. Berlin, 1993. 97–111. ; Lohmann, I.: Interkulturalität als Strategie religiöser Reform und sozialen Aufstiegs. Jüdische Knaben- und Mädchenerziehung um 1800. In: Kraul, Margret – Lüth, C. (Hrsg.): *Erziehung und Bildung der Menschen-Geschlechter. Studien zur Religion, Sozialisation und Bildung in Europa seit der Aufklärung*. (Frauen- und Geschlechterforschung in der Historischen Pädagogik, Band 1. Weinheim, Deutscher Studien Verlag, 1996. 185–213.

43. L. például az alábbi műveket: Jacobi, J. (dir.): *Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierungsstrategien bürgerlicher Frauen im internationalen Vergleich*. Köln, Böhlau Verlag, 1994.; Becher, J.: *Kindermädchen. Ihre Bedeutung als Bezugspersonen für Kinder in bürgerlichen Familien des Zweiten Deutschen Kaiserreiches (1871–1918)*. Frankfurt am Main, P. Lang, 1993.

44. L. például: Gieseke, W. (Hrsg.): *Handbuch zur Frauenbildung*. i. m. I. Teil A. Historische Aspekte in der Frauenbildung. 25–59.

45. *Stiftung Archiv der Deutschen Frauenbewegung*. <http://www.uni-kassel.de/frau-bib/publikationen.htm> Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

46. *Österreichische Nationalbibliothek: Dokumente online*. http://www.onb.ac.at/ariadne/dokumente_online.htm Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

47. Hopfner, J.: *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800. Im Spiegel der populär-pedagogischen Schriften der Zeit*. Bad Heilbrunn/OBB, Verlag Julius Klinkhardt, 1990.

48. L. például: Tihonov, N.: Le rôle des parents dans l'accès de jeunes filles à l'enseignement supérieur en Suisse à la fin du XIXe siècle. In: Bardet, J.-P. et Luc, J.-N. – Robin-Romero, I. et Rollet, C. (sous la dir. de): *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003.; Charnley, J. – Pender, M. (ed.): *Intellectual Emancipation. Swiss Women and Education*. Bern, Peter Lang, 2001.

nek irodalomjegyzékében több, az egyes svájci városok (például Lüzern, Bern, Bazel, Genf) lányoktatásáról szóló műre is találhatunk utalásokat, és a német nyelvű művek mellett a svájci nőneveléssel kapcsolatos főbb olasz és francia nyelvű írások adatait is fellelhetjük.

A három ország lányneveléséről együttesen ad átfogó képet a fentebb már említett *Albisetti* tollából megjelent egyik tanulmány.⁴⁹

Spanyolország

Az elmúlt évtizedekben az ibériai országban is jelentősen megnövekedett a lánynevelés-történeti kutatások és publikációk száma, ezek áttekintése és részletes elemzése ennek a munkának a keretei között nem lehetséges, csupán néhány jellegzetességről számolhatunk be. Az eligazodást segíti az 1989-ben napvilágot látott *Mujer y Educación* (Nő és nevelés) című analitikus bibliográfia,⁵⁰ amely a korábbi hasonló (a castellano mellett katalán, gallego és baszk nyelvű munkákat is felsoroló) bibliográfiák adatait⁵¹ is közli. 1994-ben jelent meg *Pilar Ballarín* műve, amelyben áttekintette az 1983 és 1993 közti évtized spanyol lánynevelés-történet kutatását. Elemzésében megállapította, hogy a nőtörténeti kutatásokkal együtt felfutó, különösen az 1980-as évek közepétől megnövekedett számú nőnevelés-történeti írás zöme két téma körül csoportosul: 1. kiemelkedő (női) alakok a nőnevelés történetében 2. egyes lányiskolák történetének a feldolgozása (főként a leány-középiskolák és a nőnevelő intézetek történetének megírása uralja a spanyol színteret). Más országokhoz hasonlóan Spanyolországban is inkább a rövidebb lélegzetű munkák, az egyes részművek megírása volt jellemző (még a legutóbbi időkben is), kevéssé az átfogó, szintetikus jellegű művek voltak jelen a könyvkiadásban. A neveléstörténet-írás összeurópai tendenciáihoz hasonlóan a feltárt témák időkeretei leginkább a XIX. és/vagy a XX. századra estek, és a többnyire rövid időtartamokra korlátozódó vizsgálódások nem estek egybe a hagyományos történelmi korszakolással (nem fedték le azokat). *Ballarín* megállapította még azt is, hogy határozottan jól kimutatható és igen erős Spanyolországban a lánynevelés-történet kutatói között a feminizálódás, ráadásul nem csupán azt jelenti ez, hogy sokkal több a téma kutatói között a nő, mint a férfi, hanem azt is, hogy míg a nők kutatóközpontokban, kutatói team-ekben dolgoznak, a férfiakra inkább jellemző a magányos, olykor elszigetelt kutatói magatartás. Elmondható a spanyolországi nőnevelés-történet kutatási eredményeiről is az, hogy azok egyszerűen hozzáadódtak a korábbi neveléstörténeti eredményekhez, mint egy új témacsoport, de nem szervesültek igazán azokkal, nem alakították át magát a neveléstörténeti szemléletmódot.

Sajátos, a félsziget történelmi viszonyaiból következő sajátosság, hogy a középkori hispániai nőnevelés keretei között a muszlim és zsidó nők nevelésének adatait is vizsgálják a kutatók. Erre példa a *María del Mar Graña Cid* (1994) által szerkesztett *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III–XVII)* (Tudós nők: nevelés, tudás és alkotás (III–XVII. század)) című kötet.

A XX. század utolsó éveiben a tárgykörhöz tartozó publikációk mennyisége – hasonlóan az általános nőtörténetről szóló írásokhoz – szinte megduplázódott, és megfigyelhető volt a hagyományos történetkutatási metodológia kritikája, új módszerek és források beemelése. Ahogyan Grana Gil fogalmazott fentebb idézett tanulmá-

49. Albisetti, J. C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz 1866–1914. In: Good, D. F. – Grandner, Margarete – Maynes, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert...* i. m. 14–31.

50. *Mujer y Educación 1984–1988. Bibliografía analítica*. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia – Ministerio de Asuntos Sociales, 1989. (Megjegyzés: a bibliográfia nem csupán a spanyolországi, hanem a főbb külföldi lánynevelésről szóló munkák adatait is tartalmazza a címben jelölt időkereten belül.)

51. Például: Brullet, C.: *La Dona: Repertori bibliogràfic 1970–1984: documentació en castellà, català, galleg i basc: introducció i ús dels índexs en català i castellà*. Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1986.; Torns, T. – Sensat, N.: *La Dona: Repertori bibliogràfic 1985–1992*. Barcelona, Seminari de Estudis de la Dona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.; Olmeda, Carlos – Pascual, Rosa Maria: *Bibliografía Mujer y Educación en España*. Madrid, CIDE, 1987.

nyában, a kutatások során megfogalmazódó új kérdések új források és forráscsoportok, -típusok beemelését kívánták.⁵² Néhány korábban is kutatott téma, mint a leányiskolák vagy a tanítónői szakma története ugyan továbbéltek, de ezek mellett egyre nagyobb figyelem fordult a nők és férfiak különbözőségének társadalmilag konstruált leírásaira, és a kutatott korszakok közül egyre inkább előtérbe került a XX. század második felének feltárása, különös tekintettel a Franco-rendszer (nő)neveléstörténeti sajátosságaira és a demokráciába való átmenet történéseire. Megszülettek az elmúlt évtizedben az első nagy, összegző művek is. A Consuelo Flecha García (1996) által írott kötet például a spanyolországi nők egyetemre kerülését dolgozza fel; de megjelent már a leányok alsófokú iskoláztatására vonatkozó XVIII–XIX. századi törvénykezést leíró kötet⁵³ vagy Ballarín átfogó nőnevelési összefoglalója (2001). Fontos kiemelni, hogy nem csupán castellano, hanem katalán nyelven is készültek nagy összegzések⁵⁴, nem utolsósorban a jeles barcelonai egyetemi és más kutatóközpontoknak köszönhetően. A spanyolországi nőnevelés történetének elsődleges és elemző igénnyel írott (másodlagos) forrásairól, azok bibliográfiai adatairól napjainkban több munka⁵⁵ nyújt eligazítást.

A Spanyol Neveléstörténeti Társaság (*Sociedad Española de la Historia de la Educación (SEDHE)*)⁵⁶ szintén kiemelkedően fontosnak tartotta az elmúlt évtizedekben, hogy tagjai az ország nőneveléstörténetét minél alaposabban feltárják. A társaság VI. konferenciáját 1990-ben *Nő és nevelés Spanyolországban, 1868-1975*⁵⁷ címmel rendezték. A téma azóta folyamatosan tárgya az országban rendezett neveléstörténeti konferenciáknak, ez még az ISCHE 2000-ben Alcalá de Henaresben rendezett konferenciáján is így volt, ahol különálló szekció volt a *Genero y libro en la educación* (Nem és könyv a nevelésben). 2002-ben Málagában rendeztek tudományos ülést *Educación y Genero* (Nevelés és nem) címmel. A nőnevelés-történeti kutatásokat jelentősen segíti az a tény, hogy Spanyolország számos egyetemén (gyakran interdiszciplináris megközelítésben) önálló nőtudományi kurzusok és doktori programok szerepelnek a képzésben. Spanyolországban a lánynevelés-történet iránti kutatói érdeklődést jól mutatja, hogy a közelmúltban *Consuelo Flecha García* (2003) önálló tanulmányt is szentelt a téma módszertani bemutatásának.

Az USA és Kanada

Az észak-amerikai nőnevelés történetéről közismerten sok feldolgozás keletkezett, és ezek közül számos nyomtatásban is megjelent. Valamennyi fontos amerikai nőnevelés-történeti írás számbavétele ennek a műnek a keretei között szintén nem lehetséges, mindössze egy-egy érdekes vagy tipikus példát, illetve kutatási tendenciát, törekvést szeretnénk felvillantani.⁵⁸

52. Graña Gil i. m. 135. A témáról l.: Birriel Salcedo, M. (ed.): *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres*. Granada, Universidad de Granada, 2002.

53. *Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX*. Sevilla, Gihus, 1997.

54. Heras, P. y Vilanou, C. (ed.): *Pedagogía amb veu de dones*. Barcelona, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1999; Uók: (Ed.): *Pedagogia del segle XX en femení*. Barcelona, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 2000.

55. Ezek közül l. például: Jagoe, C. – Blanco, A. – Enríquez de Salamanca, Cristina: *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos del siglo XIX*. Barcelona, Editorial Icaria, Coll. Antrazyt, 121., 1998.

56. A szervezet honlapja: <http://www.sc.ehu.es/sfwsedhe/index.html> Utolsó letöltés: 2009. 05. 16.

57. A konferencia hivatalos honlapját lásd: <http://www.sc.ehu.es/sfwsedhe/coloquio6.htm> Utolsó letöltés: 2009. 05. 16. A konferenciakötet adatai: *Mujer y educación en España. 1868-1975*. Santiago, Universidad de Santiago, 1990.

58. A témát áttekinti többek között az Academic Search Complete adatbázisában elérhető következő tanulmány: Rury, J.: *Education in the New Women's History. Educational Studies*, Spring 1986., vol. 17. no. 1. 1–15.

Az USA lánynevelés-történetének vizsgálatához ma már rendelkezésünkre állnak (nem ritkán digitális formában is) olyan válogatott bibliográfiák, amelyek nagyban segítik a tájékozódást.⁵⁹ Azok a bibliográfiai összeállítások is támogatják a lányneveléssel kapcsolatos kutatásokat, amelyek a neveléstörténet egy-egy kiemelt szeletével, például az amerikai felsőoktatás történetével foglalkoznak.⁶⁰ A nőnevelés részleteibe a híres nők életrajzi adatai is gyakran nyújtanak bepillantást, ezek tanulmányozásához az USA-ban jelentős számú, különböző szempontok szerint szerkesztett biográfia-kötet⁶¹ született. Ezek közül különösen jól használható a *Seller* (1994) által összeállított, nagy női nevelő-egyénségek életútjait bemutató *Women Educators in the United States, 1820-1993: A Bio-bibliographical Sourcebook* (Női nevelők az USA-ban, 1820–1993: bio-bibliográfiai forráskötet) című könyv. Gyakran születnek több korszakon átívelő, szintetizáló igénnyel készült olyan művek is, mint például *June Edwards* (2002): *Women in American Education, 1820–1955* (Nők az amerikai oktatásban, 1820–1955) című könyve. Az amerikai lánynevelés-történeti kutatások alapját adó források áttekintése is beláthatatlan feladat. Az ezekkel kapcsolatos tájékozódást, a kutatási helyszínek feltárását nyomtatott és digitális útmutatók segítik napjainkban.⁶² Ezek között olyan is található, mint például az *Andrea Hinding* (1979) szerkesztésében három évtizeddel ezelőtt megjelent *Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States* című, kétkötetes munka. Ez mintegy 1600 különböző gyűjtőhely 18.000, lánynevelés-történeti forrás-gyűjteményéről tájékoztat röviden.

A XIX. században a nemzetnevelés eszméjének előtérbe kerülése miatt az Amerikai Egyesült Államokban is fontossá vált a nők nevelése, ahogyan ezt számos korabeli újságcikk és könyv⁶³ bizonyítja, többek között a Beecher nővérek munkái. (A Beecher nővérek és kortársaik nőnevelési gondolatairól több elemzés⁶⁴ is született, és szemelvénygyűjtemények is megjelentek.⁶⁵) Kiemelt téma volt a lányok középiskolai és egyetemi oktatásának kutatása is a század végétől. A gyakran idézett és kiadott XIX. századi források sorában szerepel például egy olyan regény,⁶⁶ amelyet írója, *Olive San Loui Anderson* (1842–1886) 1878-ban (a nevei kezdőbetűiből összeállított) *SOLA* álnéven publikált. Ebben 1871–1875 között megélt egyetemista évei történetét írta meg. Annak a Michigan Egyetemnek volt a diákja, amely 1870-ben nyitotta meg a kapuit a nők előtt, és Anderson, mint az első diáklányok egyike, sok érdekes tapasztalatot szerzett az intézményben. Művéből a XIX. század végi Amerika új nő-típusa lép elénk, aki viselkedését, műveltségét, életeszményeit tekintve gyökeresen különbözik a korábbi, „hagyományos” nőideáltól. Több más, a nők amerikai felsőoktatási intézményekbe történő bejutását, a felső-szintű lánynevelés történetét bemutató könyv⁶⁷ és tanulmány is született az elmúlt évszázadban. A II. világháború utáni két évtizedet a más nőnevelés-történeti kötetek kapcsán is említhető *Linda Eisenmann* (2006) tekintette

59. Lásd például: Severson, E. (comp.): *Women and Education Bibliography*. Cambridge, Mass., Schlesinger Library, Radcliffe College, 1995.; Wilkins, K. S.: *Women's Education in the United States: A Guide to Information Sources*. Detroit, Gale, 1979.

60. Lásd például: Young, A. P.: *Higher Education in American Life, 1636-1986: A Bibliography of Dissertations and Theses*. New York, Greenwood Press, 1988.

61. Ezek összesített kimutatását L.: *American Women's History: A Research Guide: Biographical Sources*. <http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-bio.html> Utolsó letöltés: 2009. 10. 23.

62. Lásd például az alábbi gyűjtőhelyet: *American Women's History: A Research Guide: Archives and Manuscript Collections*. <http://frank.mtsu.edu/~kmiddlet/history/women/wh-manu.html> Utolsó letöltés: 2009. 10. 23.

63. Például: Beecher, C. E.: *Duty of American women to their country*. New York, Harper & Bros., 1845.

64. Sklar, K. K.: *Catharine Beecher: A Study in Domesticity*. New Haven, Yale University Press, 1973.

65. Például: Cross, B. M. (ed.): *The Educated Woman in America: Selected Writings of Catharine Beecher, Margaret Fuller, and M. Carey Thomas*. New York, Teacher's College Press, 1965.; Boydston, Jean, Mary Kelley – Anne Margolis: *The Limits of Sisterhood: The Beecher Sisters on Women's Rights and Woman's Sphere*. Chapel Hill, NC., University of North Carolina Press, 1988.

66. A mű újabb kiadása: Perry, E. I. and Price, J. A. (ed.): *Olive San Loui Anderson's novel about the challenges of being one of the first women students at the University of Michigan: An American Girl and Her Four Years in a Boys' College*. Michigan, University of Michigan, 2006.

át *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965* (A nők felsőfokú oktatása a háború utáni Amerikában, 1945–1965) című könyvében.

A XX. század elején az USA-ban a nőnevelés iránti érdeklődés szintén élénk volt, ezt mutatja például *Thomas Woody* (1929) kétkötetes történeti műve. Az utóbbi időszak kiemelkedő munkája a *Linda Eisenmann* (1998) által szerkesztett enciklopédia, amely bemutatja az amerikai nőnevelés-történet valamennyi fontos szereplőjét és jelenségét. *Evans McClelland* (1992) könyve olyan összehasonlító, interdiszciplináris áttekintés az USA leány- és nőneveléséről, amely a gyarmatosító időktől napjainkig vonultat fel a témával kapcsolatos forrásokat. Az iskolai tantervek és tananyagok változása, a feminista pedagógia jeles mozzanatai, a jövő kutatói számára kijelölt vizsgálódási lehetőségek, irányok egyaránt szerepelnek a kötetben. Fontos erénye a műnek, hogy minden fejezet után angol nyelvű könyvek és tanulmányok annotált bibliográfiája áll.

Amerika, mint a sokféle nép gyermekeit összefogó államok együttese, lánynevelés-történetét sem írhatja természetesen másként, mint figyelve a hihetetlen etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sokszínűségeire. Sok más mellett így például külön fejezeteket jelent az USA nőnevelés-történetében az afro-amerikai nők tanításának és nevelésben vállalt szerepének a feltárása. Ennek a hatalmas és fontos témakörnek a tanulmányozásához is készültek nyomtatott és virtuális bibliográfiák, forrásgyűjtemények. Ezek közül egy igen sajátos és érdekes, nagy irodalmi feldolgozottságú témakör például az afro-amerikai dajkák amerikai neveléstörténetben betöltött szerepe. Ennek terjedelmes, több amerikai egyetemi könyvtár összefogásával készített bibliográfiája és digitális szöveg-bemutatása⁶⁸ nem csak a téma általános megközelítéséhez nyújt kapaszkodót, hanem egyes kiemelkedő női személyiségek életrajzának a tanulmányozásához is. A közülük kikerült, nagy műveltséget szerzett nőkről szól a *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History* (Fekete nők az Elefántcsont-toronyban, 1850–1954: intellektuális történet) című kötet.⁶⁹ A déli államok neveléstörténetének századfordulós bemutatását adja *James Anderson* (1998): *The Education of Blacks in the South, 1860–1935* (A feketék nevelése Délen, 1860–1935) című műve. Számos, a témához kapcsolódó tanulmányt tartalmaz a *Journal of Negro Education* című folyóirat is.

Több, egy-egy korszakról vagy neveléstörténeti résztémáról szóló tanulmány is kiemelhető az amerikai nőnevelés-történet produktumai közül, mint például *Geiger* (2000) néhány XIX. századi évtized lánynevelését bemutató írása. Említésre méltó az amerikai neveléstudományi, történelmi folyóiratok gazdag lánynevelés-történeti anyaga is. Ezek közül a témával kapcsolatos cikkanyagát tekintve jelentős az 1961-től megjelenő *History of Education Quarterly* című negyedéves folyóirat, amelynek például 1984-ben a tavaszi száma kifejezetten az amerikai nőnevelés történetéről szólt. Számos mű született az európai országoknak sok tekintetben példát adó amerikai nőnevelésről és annak múltjáról kontinensünkön is már a XIX. századtól kezdve. Az angol szerzőnő, *Burstall* például 1894-ben az elsők között foglalta össze ismereteit a témáról.

Az észak-amerikai kontinens másik országa, *Kanada* neveléstörténetészei is számos, a nőneveléssel kapcsolatos kutatást folytattak az elmúlt évtizedekben. Az Amerikai Egyesült Államok neveléstörténetéhez hasonlóan, itt is fontos a kultúrájukban, nyelvükben különböző, együtt élő népek történelmének minél alaposabb feltárása.

67. Például: Mack Maragher, J. and Howe, F. (eds.): *Women and Higher Education in American History*. New York, W. W. Norton & Company, 1988.; May, A. M. (ed.) – Kessler-Harris, Alice (foreword): *The 'Woman Question' and Higher Education: Perspectives on Gender and Knowledge Production in America*. Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, 2007.

68. *Black Nurses in History. A Bibliography and Guide to Web Resources*.
<http://womenshistory.about.com/gi/o.htm?zi=1/XJ/Ya&zTi=1&sdn=womenshistory&cdn=education&tm=11&f=00&tt=14&bt=1&bts=0&zu=http%3A/www4.umdj.edu/camlbweb/blacknurses.html> Utolsó letöltés: 2009.10.24.

69. Evans, S. Y.: *Black Women in the Ivory Tower, 1850–1954: An Intellectual History*. Gainesville, FL, University Press of Florida, 2007.

A kanadai lánynevelésről számos tanulmányt közölt a Canadian History of Education Association (Kanadai Neveléstörténeti Társaság) lapja, a Queensben szerkesztett, 1988-ban alapított Historical Studies in Education című folyóirat.⁷⁰ A kutatásokhoz olyan (francia és angol tételeket egyaránt tartalmazó) bibliográfiák nyújthatnak segítséget, mint a *Bibliography of Canadian Educational History*.⁷¹

Latin-Amerika egyes országai

Latin-Amerika nőnevelés-története iránt az elmúlt évtizedekben világszerte fokozott érdeklődés volt tapasztalható. Olyan könyvek és tanulmányok megjelenése is jellemzi a korábbi, kolonialista történetírás tematikájától eltérő kutatási irányokat, mint például a közép- és dél-amerikai ősi kultúrák nőtörténetével foglalkozó művek. A gyarmatosítás korának neveléstörténeti feldolgozása szintén jelentősen megújult értelmezési kereteit, forrásfeldolgozási módszereit tekintve, leginkább a posztkolonialista diskurzus új szemléletéhez kötődően, abból kiindulva. A lánynevelés és női művelődés története Latin-Amerika államaiban is gyakran valamely átfogó neveléstörténeti munka része, mint például a mexikói *Aizpuru* (1990) könyve esetében, aki mintegy húsz oldalnyi terjedelemben tárgyalta azt a kérdést, hogy hogyan próbálták az európai misszionáriusok Új-Spanyolországba átplántálni a nőnevelés castellano hagyományait, mely elsősorban a hitoktatáson nyugodott, kiegészítve azt a női kötelességekről szóló elméleti és gyakorlati tanításokkal. Ugyanő részletesebb, önálló munkában (1987) is kifejtette mindezt, gazdag elsődleges forrásokkal alátámasztva, és szerkesztett egy nőnevelés-történeti antológiát (1985) is. Szintén a mexikói nőnevelés történetéről született *Maria Adelina Arredondo* (2003): *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico* (Engedelmeskedni, szolgálni, ellenállni: nőnevelés Mexikó történetében) című, már a címében is sokatmondó könyve.

Argentína nőnevelés-történetéről is számos írás került kiadásra, amelyek gyakran általános nőtörténeti munkák részleteiként jelennek meg, mint például *Luis Vitale* (2009) művében.

Európához hasonlóan valamennyi latin-amerikai országban számos kutató foglalkozik a nők felsőoktatásba kerülésének történetével, és kiadványok, konferenciák, kiállítások jelzik eredményeiket, mint például a 2008-ban, az ottani nők egyetemre lépésének 100. évfordulóján Peruban rendezett tárlat,⁷² vagy *Parra Leyini* (2010) kolumbiai tudós nőkről írott tanulmánya.

Az utóbbi időben Magyarországon is találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a latin-amerikai nőtörténettel és lánynevelés-történettel foglalkoznak. Ezek közül kiemelkednek *Jancsó Katalin* vizsgálatai, aki limai forrásfeltárásaira támaszkodva a téma perui jellegzetességeinek bemutatásával foglalkozik.⁷³ Jelen tanulmány szerzője (2004) pedig a XVI. századi azték nők nevelésének, életének spanyol forrásokban – különösen *Bernardino de Sahagún* munkáiban – közvetített történetét tárta fel az elmúlt években.

Összegzés

A nőtörténet és a nőnevelés-történet kutatása, illetve (tágabban) a történelem gender szemléletű feltárása néhány évtizeddel ezelőtt még gyermekcipőben járt. Napjainkban ez mind a történettudomány, mind pedig a ne-

70. A folyóirat az alábbi honlapon keresztül érhető el: http://library.queensu.ca/ojs/index.php/edu_hse-rhe/ Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

71. *Bibliography of Canadian Educational History*. http://library.queensu.ca/ojs/index.php/edu_hse-rhe/article/viewArticle/338/401 Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

72. Cien Años de Mujeres en las Aulas universitarias, 1908–2008. *El Reportero de la Historia*, 24 de noviembre 2008. <http://www.reporterodelahistoria.com/2008/11/cien-aos-de-mujeres-en-las-aulas.html> Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.

73. L. tőle: Jancsó Katalin: Intelectuales peruanas a fines del siglo XIX y a principios del siglo XX. *Acta Scientiarum Socialium*, Tomus XX., Kaposvár, 2005. 81–96.; uő.: A női nevelés kezdetei Peruban. *Neveléstörténet*, 2009. 3–4.

veléstörténet egyik leginkább virágzó területe, jól kidolgozott elméleti és módszertani alapozással, amely napról napra dinamikusan fejlődik, és – inter- és multidiszciplináris közelítésekre támaszkodva – mind jobban átformálja, árnyalja az előző korokról való ismereteinket. Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nőtörténet és nőnevelés tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi-neveléstörténeti kutatások szerves része, azok kiteljesítője.⁷⁴ Mindez karöltve jár a folyamattal, ahogyan a bölcséleti tudományok legkülönbözőbb területein – például az irodalomtudományban, a pszichológiában, a szociológiában, az etnográfiában, a művészettörténetben, a színháztudományban, a filozófiában stb. – is megjelenik a női látásmód.⁷⁵ A korábban hagyományosan használt történeti-neveléstörténeti forrásanyagnál szélesebb bázissal dolgozó, a múlt korszakolását átértelmező, a nemek dichotómiáit kritika alá vonó, a nyugati világ hagyományosan sikeres és befolyásos férfiakra, férfi-csoportokra és (fiú)iskolák történetére koncentráló narratíváit kitágító nőtörténet-írás gyökeresen új képet közvetít a múlttól. Ennek újszerű kereteket ad a XX. század második felétől kibontakozott (mintegy a társadalomtudományi modellekre adott válaszként született) *kulturalista* megközelítés⁷⁶ a kutatásokban. Ez a szemléleti mód olyan történetírással támaszt igényt, amely a lakosság széles tömegei (mindkét nem, minden korosztály, nem csak a többségi társadalom tagjai) felé fordul, nem követi a történelem lineáris folyamatként való felfogását, és jellemzője még az is, hogy (legalábbis elméletben) a „Nyugatra való fixálódástól a nem-nyugati társadalmak és kultúrák felé fordul”,⁷⁷ amelyek önmagukban is értékesek és figyelemre méltóak, bonyolult kapcsolati rendszereik vizsgálata pedig új megvilágításba helyezheti a múlttól való eddigi tudásunk számos elemét.

74. L. minderről például: French, K. L. and Poska, A. M.: *Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500*. Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007. XI.

75. L. erről a témáról az alábbi alapkönyvet: Langland, E. and Gove, W. (ed.): *A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes*. Chicago – New York, The University of Chicago Press, 1981.

76. Megjegyzés: az irányzatot különböző szerzők eltérő névvel illetik, például Manning *tudományos-kulturális* módszerek hívja ugyanezt, Conrad pedig *történelmi kultúratudomány*nak. L. erről: Manning, P.: *Navigating World History: Historians Create a Global Past*. New York, Palgrave Macmillan, 2003., illetve Conrad, C.: „Társadalom” helyett „kultúra”? A kulturális fordulat a történettudományban. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. szám., 65.

77. Iggers, G. G.: A történetírás elmélete és története. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. ősz, 58. sz. 56.

Szakirodalom

1. Aizpuru, G. P. (1985, ed.): *La educación de la mujer en la Nueva España. Antología*. Sep. El Caballito, México.
2. Aizpuru, G. P. (1987): *Las mujeres en la Nueva España. Educación y vida cotidiana*. El Colegio de México, México.
3. Aizpuru, G. P. (1990): La educación femenina. In: Uó.: *Historia de la educación en la época colonial. La educación de los criollos y la vida urbana*. El Colegio de México, México, 319–340.
4. Albisetti, J. G. (1988): *Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton.
5. Amar y Borbón, J. (1786): *Discurso en defensa del talento de las mugeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres*. Zaragoza. URL: <http://www.ensayistas.org/antologia/XVIII/amar-bor/> Utolsó letöltés: 2012. 12. 27.
6. Amar y Borbón, J. (1994): *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres*. Madrid, Ed. Cátedra, 252–268.
7. Amory de Langerack, J. (1849): *De l'existence morale et physique des femmes ou Essai sur l'éducation et les conditions des femmes prises dans tous les ordres de la société et en particulier dans les classes laborieuses*. Vrayet de Surcy, Paris.
8. Anderson, J. D. (1988): *The Education of Blacks in the South, 1860–1935*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
9. Anderson, O. S. L. (1878): *An American Girl and Her Four Years in a Boys' College*. Appleton and Co., New York.
10. Arredondo, M. A. (2003, coord.): *Obedecer, servir y resistir: La educación de las mujeres en la historia de Mexico*. UPN, México, Porrúa.
11. Ballarín Domingo, P. (1994): *La educación contemporánea de las mujeres. Historia de la educación contemporánea en España. Diez años de investigación*. CIDE y MEC., Madrid. 173–190.
12. Ballarín Domingo, P. (2001): *La educación de las mujeres en la España contemporánea. Siglos XIX y XX*. Síntesis, Madrid.
13. Blosser, U. und Gerster, F. (1985): *Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Grossbürgertum um 1900*. Chronos, Zürich
14. Brehmer, I. und Simon, G. (1997, Hg.): *Geschichte der Mädchenerziehung und Frauenbildung in Österreich*. Leykam, Graz, Ein Überblick.
15. Brokman-Nooren, C. (1992): *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert*. Universität Oldenburg, Oldenburg.
16. Burstall, S. A. (1894): *The education of girls in the United States*. Swan Sounenschein & Co., London.
17. Caspard, P., Luc, J-N. et Rogers, R. (2007, dir.): *L'Éducation des Filles. XVIIIe-XXIe siècles. Hommage à Françoise Mayeur. Numéro spécial d'Histoire de l'Éducation*. INRP, Paris.

18. Coignet, C. (1866): *Biographie de Mme Lemonnier, fondatrice de la Société pour l'enseignement professionnel des femmes*. Paris.
19. Compayré, G. (1911): *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVIe siècle*. I.-II. Hachette, Paris.
20. Daubié, J.-V. (1866): *La femme pauvre au dix-neuvième siècle*. Paris.
21. Davis, N. and Scott, J. (1985): *Women's History as Women's Education*. Essays from a Symposium in honor of Jill and John Conway, Smith College, April 17, 1985. Northampton Mass., Smith College.
22. Deirdre, R. (1997): *Women and Learning in English Writing, 1600–1900*. Four Courts Press, Dublin.
23. Doff, Sabine (2004): *Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die*
24. Durand, H. (1911): Filles. (Instruction primaire, secondaire et supérieure des). In: Buisson, Ferdinand (1911, dir.): *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*. I. Paris, Hachette, 618-627.
25. Durand, H. (1911): Filles. (Instruction primaire, secondaire et supérieure des). In: Buisson, Ferdinand (dir.): *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*. I. Hachette, Paris. 618-627.
26. Edwards, J. (2002): *Women in American Education, 1820–1955: The Female Force and Educational Reform*. Greenwood Press, Westport, Conn.
27. Eisenmann, L. (1998, ed.): *Historical dictionary of women's education in the United States*. Greenwood Publishing Group, Westport, Connecticut.
28. Eisenmann, L. (2006): *Higher Education for Women in Postwar America, 1945–1965*. The John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.
29. *Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland*. Köln, Weimar und Wien,
30. Evans McClelland, A. (1992): *The Education of Women in the United States: A Guide to Theory, Teaching, and Research*. Garland Publishing, Hamden.
31. Flecha García, C. (1996): *Las primeras universitarias en España 1872–1912*. Narcea, Madrid.
32. Flecha García, C. (2003): La historia de la educación de las mujeres como campo de investigación. In: *Etnohistoria de la escuela: XII Coloquio Nacional de Historia de la Educación*: Burgos, 18–21 junio 2003. coord. Rafael Calvo de León, Pablo Celada Perandones, Heliodoro Briongos Peñalba, Dolores Fernández Malanda, Luis Javier Arroyo Alonso, Agustín Escolano Benito, Juan Alfredo Jiménez Eguizábal, Fernando T. Esteban Ruiz. Burgos, 2003. 977–990.
33. Friedrich, M. (1999): „Ein Paradies ist uns verschlossen...“: *Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im „langen“ 19. Jahrhundert*. Böhlau Verlag, Wien.
34. Geiger, R. L. (2000): The „Superieur Instruction of Women“ 1836–1890. In: Geiger, Roger L. (ed.): *American College in the Nineteenth Century*. Vanderbilt University Press, Nashville, Tennessee 183–196.
35. Graña Cid, M. del M. (1994): *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III–XVII)*. Asociación Cultural al-Mudayna, Madrid.
36. Gréard, O. (1887): *Éducation et instruction*. I–IV. Hachette, Paris.
37. Head-König, A.-L. (2009): *Mädchenerziehung*. URL: <http://hls-dhs-dss.ch/textes/d/D48195.php> Utolsó letöltés: 2009.12.27.

38. Heikkinen, A. (1996, dir.): *Gendered History of (Vocational) Education – European Comparisons*. Hämeenlinna, Tampereen, Yliopisto,
39. Heinzelmann, E. (2007): *Kontroverser Diskurs im 18. Jahrhundert über die Natur der Frau, weibliche Bestimmung, Mädchenerziehung und weibliche Bildung*. Hamburg, Berlin, Wien, London, Verlag Münster.
40. Hinding, A. (1979, ed.): *Women's History Sources: A Guide to Archives and Manuscript Collections in the United States*. R. R. Bowker, 2 vols., New York.
41. Houssaye, J. (2008, dir.): *Femmes pédagogues I–II*. Éditions Fabert, Paris.
42. Hunt, F. (1987, ed.): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850–1950*. New York & Oxford: Basil Blackwell, 12.
43. Kéri Katalin (2003): Női egészség, női gyógyítók az aztékoknál. *Egészségnevelés*, 2003/4. 180–183.
44. Kéri Katalin (2004): La mujer azteca. In: *Iberoamericana Quinquecclesiensis 2*. Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 537–554.
45. Kéri Katalin (2004): Leánynevelés az aztékok körében. *Neveléstörténet*, 2004. 1. 92–110.
46. Kleinau, E. (1996, dir.): *Frauen in pädagogischen Berufen*. 1. Auf dem Weg zur Professionalisierung, Bad Heilbrunn, 1996.; Kleinau, Elke und Opitz, Claudia (Hg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung*. 2 Bände: Band 1. Vom Mittelalter bis zur Aufklärung Band 2. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main – New York, Campus Verlag.
47. Küpper, E. (1987): Die höheren Mädchenschulen. In: Jeismann, Karl-Ernst und Lundgreen, Peter (1987, dir.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, tome III (1800-1870), Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches*. Munich. 180–191.
48. Mayeur, F. (1988): L'éducation des filles en France au XIXe siècle: historiographie récente et problématique. In: *Problèmes d'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma La Sapienza* (janvier-mars 1985), Rome. 79–90.
49. McDermid, J. (2005): *The Schooling of Working-Class Girls in Victorian Scotland: Gender, Education and Identity*. NY., Routledge, Woburn education series, New York.
50. Nelson Kersey, Sh. (1981): *Classics in the education of girls and women*. Metuchen, N. J., Scarecrow Press, London.
51. Parra, L. (2010): *Historia de la participación de las mujeres en la ciencia y en ingeniería*. URL: http://ewh.ieee.org/reg/9/documentos/files/wie-concurso/historia_mujer_colombia_ing_ciencia_LParra.pdf
Utolsó letöltés: 2010. 01. 30.
52. Pozo Andrés, Mª M. (2000, ed.): *El libro y la educación. Libro de resúmenes ISCHE XXII*. Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares.
53. Prost, A. (1968): *L'enseignement en France 1800–1967*. A. Collin, coll. „U”, Paris.
54. Purvis, J. (1991): *A History of Women's Education in England*. Open University Press, Buckingham.
55. Rouillot-Lamotte, L. (1881): *De l'enseignement secondaire des filles*. Delagrave, Paris.

56. Roussetot, P. (1883): *Histoire de l'éducation des femmes en France*. I-II. Didier, Paris.
57. Rowold, K. (2010): *The Educated Woman: Minds, Bodies, and Women's Higher Education in Britain, Germany, and Spain, 1865–1914*. Routledge Research In Gender And History; vagy E-book Kindle Edition, T & F Books UK; 1 edition (January 6, 2010) URL: <http://www.amazon.com/Educated-Woman-Education-1865-1914-ebook/dp/B000SKG48Y> Utolsó letöltés: 2010. 01. 30.
58. Seebacher, F. (2006): „*Roses for the Gentlemen*”: *The „question of women's rights” in medical studies at the University of Vienna before 1897*.
URL: http://www.2iceshs.cyfronet.pl/2ICESHS_Proceedings/Chapter_18/R-10_Seebacher.pdf
Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.
59. Seller, M. S. (1994, ed.): *Women Educators in the United States, 1820–1993: A Bio-bibliographical Sourcebook*. Greenwood Press, Westport, Conn.
URL: http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/epoche/doff_weiblichkeit.pdf Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.
60. Vitale, L. (2009): *La historia de las mujeres en Argentina*.
URL: <http://www.rebellion.org/hemeroteca/mujer/030822vitale.pdf> Utolsó letöltés: 2009. 12. 27.
61. Vives, J. L. (1996): *De Institutione feminae christianae*. Liber primus. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes. Ed.: C. Fantazzi, Matheussen C., transl.: C. Fantazzi. Leiden – New York – Köln, Brill.
62. Voss, I. (1997): *Wertorientierungen in der bürgerlichen Mädchenerziehung am Beispiel der illustrierten Mädchenzeitung „Das Kränzchen” 1888/89-1933/34*. Verlag Dr. Kovac, Hamburg.
63. Wazniewski, M. (1994): *Theorien zur Frauenbildung im pädagogischen Denken der Schweiz von der Aufklärung bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. Dietikon, Zürich.
64. Whitehead, B. (1999): *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800*. Garland Publishing, New York and London.
65. Woody, T. (1929): *A History of Women's Education in the United States*. 2 vols. Science Press, New York.
66. Zimmern, A. (1898): *Renaissance of Girls' Education in England. A record of fifty years' progress*. A. D. Innes & Company, London.